

יצרנהו כאישון עינו

יִמְצָאֵהוּ בְּאֶרֶץ מִדְבָּר וּבְתַהוֹ יִלַּל יִשְׁמֹן יִסְבְּבֵנָהוּ יִבּוֹנְנֵהוּ יִצְרְנֵהוּ כְּאִישׁוֹן עֵינוֹ: (דברים לב י).¹

שְׁמֵרְנִי כְּאִישׁוֹן בְּתַעֲוִין בְּצַל כְּנַפְיָךְ תִּסְתִּירֵנִי: (תהלים יז ח).²

שֹׁמֵר מִצּוֹתַי וְחִיָּה וְתוֹרַתִּי כְּאִישׁוֹן עֵינֶיךָ: (משלי ז ב).³

תנחומא פרשת קדושים סימן ו

אמר הקב"ה אם שמרת את שלי, לקרות קריאת שמע כתיקנה, אני אשמור את שלך. לכך דוד מקלס: "שמרני כאישון בת עין" - אמר לו הקב"ה: "שמור מצותי וחייה". אמר ר' שמעון בר חלפתא: משל למה הדבר דומה? לאדם שהוא בגליל ויש לו כרם ביהודה. ואדם אחר שהוא ביהודה ויש לו כרם בגליל. אותו שבגליל הולך ליהודה לעדר את כרמו, וזה שביהודה הולך לגליל לעדר את כרמו, עמדו (נפגשו?) זה עם זה. אמר זה לזה: עד שאתה בא למקומי, שמור את שלי בתחומך ואני אשמור את שלך בתחומי. כך, אמר דוד: "שמרני כאישון בת עין", אמר לו הקב"ה: "שמור מצותי וחייה".⁴

רש"י דברים פרק לב פסוק י

כאישון עינו - הוא השחור שבעין, שהמאור יוצא הימנו.⁵

רשב"ם דברים פרק לב פסוק י

כאישון עינו - יצרנהו הקב"ה לישראל כמו באישון ששומר את העין, הוא הבשר שנכפף על העין שקורין פלפירא. ולפי שמכסה את העין ומחשיך אותו נקרא אישון, וכמוהו שומרני כאישון בת עין. כנוגע בבבת עינו הוא שקורין פרונילא שרואין בה.⁶

מצודת ציון תהלים פרק יז פסוק ח

כאישון בת עין - הוא השחור יקרא אישון על שנראה בו צורת איש קטן והנוי"ן יורה על קוטן הדבר ושם העצם הוא בת עין והוא גלגל העין משם בא האור.⁷

פרי דברים פיסקא שיג על הפסוק בפרשתנו

¹ והפסוק הסמוך הוא: "כנשר יעיר קינו" ועל כך כבר זכינו לדרוש בשנה האחרת בפרשה זו.

² כאן נוספה המילה "בת" - "אישון בת עין" שהוא כנראה שילוב של "אישון עין" ו"בבת עין" שמקורו בזכריה ב יב: "כי הנוגע בכס נוגע בבבת עינו". ראה מכילתא דר' ישמעאל בשלח: "ר' יהודה אומר בבבת עין אינו אומר כן אלא בבבת עינו כתיב, כביכול כלפי מעלה". עינו של הקב"ה. וכן הוא באבות דרבי נתן נוסחא ב פרק מד: "דברים שנאמרו למטה נאמרו כלפי למעלה. יצרנהו כאישון עינו (דברים לב י) - כי הנוגע בכס נוגע בבבת עינו (זכריה ב יב)".

³ אלה שלושה הפסוקים בהם מופיע "אישון עין" בתנ"ך. והאחרון, מספר משלי, שונה מהשניים הראשונים. בראשונים, הקב"ה שומר כאישון עין ובאחרון, האדם מצווה לשמור כאישון עין. ועל כך, במדרש הבא.

⁴ זו ההדדיות של שמירה כאישון העין או בת העין, בין האדם (הפסוק בתהלים) והקב"ה (הפסוק במשלי). ואפשר ש-"שמירה" כאן היא גם במובן של עבוד ופיתוח, כמו "לעובדה ולשומרה" (בראשית ב טו). ואנחנו רוצים להתמקד בביטוי "אישון העין". מהו אישון עין זה?

⁵ ועל הפסוק בתהלים אומר רש"י שם: "כאישון - הוא השחור שבעין שהאור תלוי בו ועל שם שחרוריתו הוא קרוי אישון לשון חושך". ועל הפסוק במשלי הוא אומר: "שחור של עין שהוא דומה לחושך כמו אישון לילה". באחרון, יוצר רש"י קשר בין הביטוי "אישון עין" והביטוי "אישון לילה". שניהם מלשון חושך, אבל מרמזים לאור שיבוא. ראה מילון אבן שושן שמפריד בין שני הביטויים.

⁶ הנכד (רשב"ם) חולק על הסבא (רש"י) וסבור שהאישון איננו מרכז (גלגל) העין, אלא העפעפיים המכסים את העין. מרכז (גלגל) העין נקרא בת העין או בבת העין (מה באמת פירוש בבת העין? יש אומרים שזה בא מארמית, מלשון שער - בבא). וכן פירש רד"ק (ירמיהו פרק ט פסוק יז): "ועפעפינו - הם אישוני העינים". וכן מצודת ציון שהבאנו בהערה 7 הסמוכה. ורמב"ן מביא פירוש נוסף בכיוון שונה לגמרי הן מרש"י והן מרשב"ם: "וטעם כאישון עינו - רמז לניצור, יאמר שינצור השם אותו כאשר יצור הוא עצמו את עינו". לפי זה, אישון עינו פירושו איש השומר על עינו וכלל לא מדובר בחלק בגוף האדם. ראה פירושו על הפסוק שם.

⁷ אישון - איש קטן, דמות המסתכל אשר משתקף בעין חברו. וכן פירש מצודת ציון על הפסוק במשלי הנ"ל וכן בשמואל ב פרק יג פסוק כ: "... יצרנהו כאישון עינו - הנקרא כן ע"ש האיש הקטן הנראה בעין". פירוש זה נראה כמרחיב בכיוון של רש"י. אבל במקומות אחרים, ירמיהו ט יז, איוב ג ט וכן בתהלים יא ד, פירש בעל מצודות ציון שאישון הם העפעפיים כפירוש רשב"ם.

"ימצאהו בארץ מדבר" - זה אברהם ... "יצרנהו כאישון עינו" - אפילו בקש הקדוש ברוך הוא מאברהם אבינו לגלג עינו היה נותן לו.⁸

מסכת ברכות דף ס עמוד ב

הנכנס לישן על מיטתו אומר משמע ישראל עד והיה אם שמוע. ואומר ברוך המפיל חבלי שינה על עיני ותנומה על עפעפי ומאיר לאישון בת עין.⁹

מדרש תנחומא בפרשתנו "יצרנהו כאישון עינו"¹⁰

מעשה באדם אחד עשיר גדול ומקובל והייתה לו בת אחת יפת תואר מאד ונשאת שלשה פעמים לשלשה בני אדם ובכל לילה ראשונה של נשואיה למחרת מוצאים בעלה מת.¹¹ אמרה: לא ימותו עוד בני אדם עלי, אשב אלמנה ועגונה עד אשר יראה המקום וירחם.¹² ישיבה ימים רבים.

והיה לאותו עשיר אח עני מאד במדינה אחרת והיו לו עשרה בנים. ובכל יום ויום הוא ובנו הגדול מביאין חבילי עצים מן היער ומוכרין אותן ומזה היו מתפרנסין הוא ואשתו ובניו. פעם אחת לא מכרו ולא היה להם מעות לקנות לחם ולא אכלו אותו היום ... ונתעטף רוח האב.¹³ זלגו עיני הבן דמעות על עוניים ותלה עינו למרום.

הרהר הבן בלבו נטל רשות מאביו ומאמו והלך למדינת דודו, וכשבא לביתו שמח שמחה גדולה דודו עליו וגם אשתו ובתו ושאלו לו על אביו ועל אמו ועל הבנים. ישב עמו שבעה ימים. לסוף שבעת ימים בא הבחור לדודו, אמר לו: שאלה אחת אני שואל ממך אל תשיבני.¹⁴ אמר לו דודו: אמור בני מה שתרצה. אמר לו: הישבע לי וכן עשה. אמר: זאת השאלה אשר אני שואל ממך שתיתן לי בתך לאישה. כששמע האיש בכה. אמר לו: אל בני אל כי בעוונותי כך מדתה. אמר לו: על מנת כך.¹⁵ אמר לו: אם על עסקי ממוני אתה קופץ עליה, אל תשאנה ואני אתן לך כסף וזהב הרבה. כי אתה בחור נאה וחכם ובעצתי אל תסתכן. אמר לו: כבר נשבעת על הדבר הזה.¹⁶

ראה העשיר הדבר ונתרצה לו ובא לבתו וספר לה את הדברים. כששמעה זאת בכתה וצעקה במר נפשה ותלתה עיניה למרום ואמרה: ריבון העולמים תהי ידך בי ואל ימותו כל אלו עלי.¹⁷ מה עשה? קדֶשָה ועשה משתה וקרא לזקני העיר ועשה כילה וישב החתן בתוכה. ונזדמן לו זקן אחר והוא אליהו ז"ל וקראו בינו לבינו ואמר לו: בני,

⁸ לענין הפירוש מהו אישון העין, מדרש ספרי הוא כפירוש רש"י, נכון יותר ההפך: מדרש ספרי הוא כך נראה המקור לרש"י. אבל לעצם הפשט של הפסוק, נראה שספרי הופך את סדר הדברים. לא הקב"ה נוצר את האדם (אברהם), אלא אברהם נוצר את דבר הקב"ה ונאמן לו, עד כדי מוכנות לנתינת אישון או בבת העין שלו - ההפך מהפירוש המקובל. ראה בספרי בהמשך שם גם על מסירות בני ישראל במתן תורה: "דבר אחר, יצרנהו כאישון עינו, הולכים שנים עשר מיל וחוזרים שנים עשר מיל על כל דיבור ודיבור ולא היו נרתעים לא מן הקולות ולא מן הלפידים". בכך אפשר שמדרש ספרי כבר הקדים את תנחומא שהבאנו בהערה 4 לעיל בהדדיות של השמירה. ובהמשך יש בספרי גם את הפירוש המקובל: "יצרנהו כאישון עינו - משמרם מן המזיקים שלא יזיקום כענין שנאמר: כי הנוגע בכסם נוגע בבבת עינו" (זכריה ב יב).

⁹ וברמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים פרק ז הלכה א הנוסח הוא: "המפיל חבלי שינה על עיני והמשקיע שינת תרדמה והמאיר לאישון בת עין". ובסידור רב עמרם גאון: "המפיל חבלי שינה על עיני ומשקיע שינת תרדמה על עפעפי ומנוחה על אישון בת עין, ושמרני כאישון בת עין". ובמחזור ויטרי סימן עז: "המפיל חבלי שינה על עיני ומשקיע שינת תרדמה על עפעפי. ומאיר לאישון בת עין". משמע שעפעפיים ואישון הם שני דברים שונים, כשיטת רש"י ולא כשיטת רשב"ם. והלשון בכולם הוא "אישון בת עין".

¹⁰ מדרש זה הוא כפי הנראה "אגדה ימי ביניים" שהתווספה למדרש תנחומא המודפס שבידינו (תנחומא הרגיל, ורשא) על ידי העורכים והמלבי"דים הזרזים שרצו למלא את הספר ו"לא להשאיר את הגיליון ריק". (בתנחומא בובר (הקדום) הוא איננו). וכיון דעל - על (בבא בתרא כא ע"א, ביטוי שפירושו: כיוון שנכנס - נכנס). אף אנו נחרוג הפעם ממנהגנו להתמקד במדרשי חז"ל הקדומים ונביא סיפור אגדי זה. ננסה למצוא לו שורשים חז"ליים, כולל המוטיב המרתק שבו: ניצחון האישה - אם כל חי, נוצרת האדם מילדותו - על המוות.

¹¹ מסכת יבמות דף סד ע"ב. וכשיטת רשב"ג שם שצריך שלוש פעמים כדי להיות מוחזקת "אישה קטלנית". ונראה שמוטיב מרכזי במדרש סיפור זה הוא ההתנגדות לרעיון האישה הקטלנית או "האלמנה השחורה".

¹² בניגוד לסיפור תמר ויהודה שהוא שאמר לה: "שבי אלמנה בית אביך עד יגדל שלה בני" ובסוף לא נתן לה (או שמראש לא חשב לתת לה), כאן הנערה היא שגוזרת עגינות על עצמה. עד כמה? "עד אשר יראה המקום וירחם". אולי בסתור ליבה היא מצפה לאיזה נס, לאיזה מהפך שיוציא אותה מעגינותה ומקללת האישה הקטלנית.

¹³ התעלף מצער ומרעב.

¹⁴ ריקם. אבל הוא לא מסתפק בכך ומשביע את דודו שימלא את בקשתו. מן הסתם ידע הבחור את הסיפור הטרגי של בת דודו.

¹⁵ על מנת כן או על מנת כך הוא אמירה של קבלה. ראה לשון זה בהתראה לאדם שלא יעבור עבירה והוא עונה "על מנת כן אני עושה" (סנהדרין עב ע"ב). אבל כאן אולי כמו שנאמר למשה ואהרן בקבלת השליחות: "בני סרבנין הן טרחנין הן, על מנת כן תהוא מקבלין עליכם" (ספרי זוטא פרק יא).

¹⁶ שהבטיח לו שלא ישיב פניו ריקם ונשבע לו. אנחנו מתפתים להציע שנשמטה כאן יו"ד והבחור, האחייך, אמר לדודו שכבר נשבע לבת דודתו שיישאנה: כבר נשבעתי (לה) על הדבר. אבל מהפתעתה של הבת להלך לא משתמע כך. עכ"פ, כעת עומדת השבועה מול הפחד מאישה קטלנית ומנצחת.

¹⁷ מזכיר את דברי דוד בעת המגפה בעם (בעקבות ספירת העם): "הִנֵּה אֲנֹכִי חָטָאתִי וְאֲנֹכִי הֶעֱוִיתִי וְאֵלֶּה הַצֵּאן מִהָ עֵשׂוֹ תְהִי נָא יָדְךָ בִּי וּבְבֵית אָבִי" (שמואל ב כד יז).

היא לא תימנע מלהינשא, ביחוד כשהיא בשנות הבחורות, בגלל ההפסד שיש לחשוש בזה. וכבר מצינו, שחכמי התלמוד (גיטין לח ע"א) התירו לעבור על אסורי הנאה²⁵ ושחררו אמתא, עד שלא נשאר מכשול לפריצים, ואיך נסכן אנו בבנות ישראל לצאת לתרבות רעה? ותכלית (מה שיעשו) המהדרים אצלנו היא, שלא לקדש מוחזקת, אלא לומר לה בפרוש אם תמצאי מי שיקדש אותך, הרי אנו לא נחייבו (לגרשך), אלא (הדבר תלוי) כך ... והיו האשה עם חתנה מערימים, שיקדשום שניים בעלמא. ואחר כך היא באה לבית דין וכותבין לה כתובה ונכנסת לחופה ומברכים אותה בית דין שבע ברכות שלה, הואיל ונתקדשה. כך עשה בית דינו של רבינו יצחק הרב ז"ל בעל ההלכות, וכך בית דינו של רבינו יוסף הלוי תלמידו.²⁶

²⁵ המלה הנאה הוא טעות סופר, כך מגייהים במקום.

²⁶ בקיצור, ההלכה היא ברורה אבל החששות והמיסטיקה גם הם חזקים. אז מה לעשות? לקבוע עובדות בשטח, שהזוג הצעיר יינשא לא ע"י רבנים ובית דין, אלא בפני שני עדים ("יקדשום שניים בעלמא") ואח"כ יבואו לבית הדין והם כבר יברכו על המוגמר, יכתבו להם כתובה, יכניסום לחופה ויברכום בשבע ברכות. אולי זו דרך גם בימינו למקרים 'קשים' שבית הדין יודע מה האמת אבל מפחד לפסוק כך לכתחילה.